

Кириченко В.В. Теоретико-методологічна концептуалізація ідеї інклюзивного суспільства // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2016. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 22. – 364 с.

УДК 159.9

В.В.Кириченко

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КОНЦЕПУАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ ІНКЛЮЗИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проводиться теоретична розвідка науково-психологічної концептуалізації ідеї інклюзивного суспільства. Представлені соціально-рольові аспекти організації взаємовідносин у інклюзивному суспільстві, визначені еволюційні передумови його виникнення. Аналізується система стосунків інклюзивного середовища у яке можуть інтегруватися категорії осіб, які мають специфічні соціальні потреби. Особлива увага звертається на рефлексивні пошуки можливостей професійної адаптації осіб, які мають особливі потреби. У сформованому інклюзивному середовищі можливе ефективне впровадження освітніх, просвітницьких, культурно-розвиваючих заходів, які передбачають взаємодію осіб які мають (расові, етнічні, національні, релігійні, статусно-рольові, вікові та ін.) відмінності.

У роботі висувається проблема неминучої необхідності зміни системи соціальних стосунків. Інтеграція у Європейський цивілізаційний простір передбачає змін усталених світоглядних переконань пересічних українців. Особливо важливо це робити зараз, оскільки збільшуються темпи світової глобалізації, які ставлять перед необхідністю спільного співіснування. Основним концептуальним принципом організації інклюзивного суспільства є пошук тих соціально-психологічних властивостей особистості, які є ресурсами групової консолідації.

Ключові слова: інклюзивне середовище, соціальна роль, соціальна адаптація, рольова атрофія, особистість, соціум.

В статье проводится теоретическая разведка научно-психологической концептуализации идеи инклюзивного общества. Представленные социально-ролевые аспекты организации взаимоотношений в инклюзивном обществе, определены эволюционные предпосылки его возникновения. Анализируется система социальных отношений в инклюзивной среде в которую могут интегрироваться категории лиц, которые имеют специфические социальные потребности. Особенное внимание обращается на рефлексивные поиски возможностей профессиональной адаптации лиц, которые имеют особенные потребности. В сформированной инклюзивной среде возможно эффективное

внедрение образовательных, просветительских, культурно-развивающих мероприятий, которые предусматривают взаимодействие лиц которые имеют (расовые, этнические, национальные, религиозные, статусно-ролевые, возрастные и др.) отличия.

В работе выдвигается проблема неизбежной необходимости изменения системы социальных отношений. Интеграция в Европейское цивилизационное пространство предусматривает изменений устоявшихся мировоззренческих убеждений рядовых граждан Украины. Особенно важно это делать сейчас, поскольку увеличиваются темпы мировой глобализации, которые ставят перед необходимостью совместного сосуществования. Основным концептуальным принципом организации инклюзивного общества является поиск тех социально-психологических свойств личности, которые являются ресурсами групповой консолидации.

Ключевые слова: инклюзивная среда, социальная роль, социальная адаптация, ролевая атрофия, личность, социум.

The central and main ideological trend of western culture is the recognition of the equality of every member of the community in their rights, opportunities, responsibilities in an environment that accepts everyone and open to dialogue and even different people. Philosophy inclusive society based on understanding differences between people who adjusted interchange system, help solve problems, work on projects, establish relationships, build a common future. In some situations, we solve task of everyday life, along with other members of the community and gender, religious, national, ethnic, professional role position does not affect their positive solution.

The ideas of inclusive education, professionalization and quality integration of persons with disabilities in the social environment in today's socio-cultural conditions discord with the prevailing stereotypes about the elderly. During the years of soviet history role-relationship to disabled people, has created a system of specialized schools, which in turn formed the specific public attitudes towards people with disabilities. In this we see the difficulties of implementing inclusive education programs, which to date have declarative. The number of persons injured during the counterterrorist operation, which makes the state look for ways to not only maintain this category of people, which is very humiliating, but also give the opportunity to support themselves. The solution we see a role in changing attitudes towards persons with disabilities to seek a role-realization of people with disabilities in various social spheres.

Keywords: inclusive environment, social role, social adaptation, role atrophy

Вступ. Глобалізація світової спільноти починається з усвідомлення необхідності спільного співіснування, налагодження спільної діяльності, розуміння на рівні міжкультурного діалогу неможливості подальшого існування в умовах державної чи культурної ізоляції. Прогресивна частина людства: науковці, митці, політичні та громадські діячі, ідентифікують себе з «громадяни світу», усвідомлюючи важливість, у першу чергу, прав та

можливостей кожного члена суспільства користуватися спільними благами. Історіогенез суспільних відносин відбувається паралельно з науково-технічним розвитком, продукти якого дозволяють членам спільноти здійснювати більш ефективну комунікацію, покращити рівень життя та його якість.

Вихідні передумови. Глобалізація світової спільноти, усвідомлення необхідності спільного співіснування, налагодження спільної діяльності, розуміння на рівні міжкультурного діалогу неможливості подальшого існування в умовах державної чи культурної ізоляції. З початку 60-х років ХХ на рівні державної політики та діяльності громадськості починаються зароджуватися соціальних рух у бік культурної лібералізації окремих соціальних спільнот до сприйняття нового досвіду, інтеграції у спільний соціокультурний простір. У основі моделі соціально-психологічного сприйняття пересічної особистості лежить феноменологія соціальної диференціації «Я-Ми-Вони», запропонованої Б.Ф. Поршневим [2]. Де «Я» відображає відчуття самоідентичності та особистісної причинності, «Ми» – репрезентує інтеграцію особистості у колективне середовище та «Вони» позначає групу людей, яка є антиподом «Ми» (відрізняється за однією з ознак). У межах дихотомічної шкали «Ми-Вони» відбувається формування особистості, яка одночасно прагне інтегруватися у певне середовище, бути частиною певної групи та зберегти власну унікальність. У контексті соціального філогенезу людської спільноти усвідомлення існування відмінностей від інших відбувається у процесі протиставлення «Я» деякому «Вони», що призводить до утворення певної групової консолідації «Ми» (Поршнев Б.Ф., 1979) [5]. Перша групової консолідації «Ми» була утворена у процесі усвідомлення первісними людьми своєї відмінності від представників тваринного світу, у подальшому предметом групової поляризації ставили расові, етнічні, релігійні, класові відмінності. Соціальна диспозиція «Вони» відображала сукупність людей, які претендували на спільне використання ресурсів разом з представниками групового утворення «Ми». У період зародження перших держав, «Ми» позначала групу людей, які на основі групового договору, погоджувалися будувати спільний побут, розподіляти блага за спільними правилами, користуватися спільними засобами комунікації, використовувати спільні світоглядні уявлення. Уже сформована спільнота (етнічна, релігійна, родова, професійна) могла приймати у до свого складу нових членів на правах господаря, наприклад у тих випадках, коли вона потребували оновлення складу популяції або у разі її раптового зменшення (війни, епідемії, масового переселення). «Ми» та «Вони» це спільноти, які виникли на основі взаємних протиріч, які пов'язані з спірними питаннями використання спільних ресурсів. Усі інші прецеденти та суспільні раціоналізації лише пояснюють суспільному загалу необхідність підтримки конфронтації. Біполярні протилежності не можуть існувати незалежно один від одного, оскільки поодиночки вони втрачають потенціал дії. Лише у полі спільного взаємоіснування вони могли зберегти потенціал розвитку в ім'я протидії один одному, право на домінуючі позиції та боротьби за власну унікальність.

У межах теорії соціокультурної динаміки *Питирима Олександровича Сорокіна* виокремлено чотири форми інтеграції елементів культури [1.3]: *просторове співіснування*, яке передбачає утворення довільних зв'язків між елементами культури, *поєднання у результаті впливу зовнішнього чинника*, *каузальна інтеграція*, де зберігається взаємовплив одного елемента на інші та *логіко-значеннєва інтеграція*. Відповідно змінюється і форма співіснування людей, які створюють та акумулюють елементи культури – від просторового співіснування до логіко-культурної інтеграції людей у межах спільного ментального простору для вирішення спільних завдань чи вираження спільної світоглядної позиції. У останньому випадку психологічна природа соціальних взаємин домінує над номінальною. Групова інтеграція людей відображає спорідненість уявлень, ставлення до об'єктів соціальної реальності та світоглядних позицій людей, які реалізуються у процесі спільної діяльності. Зміна логіки групового об'єднання людей під впливом різноманітних факторів, неодмінно призводить до зміни соціальної архітектури спільноти. Кожен член групи може відповідати умовам логіки об'єднання декількох територіальних та соціокультурних об'єднань. Поступово відбувається включення індивіда у різні соціальні сфери, або їх свідоме неприйняття, яке у більшості ситуацій пов'язане з внутрішніми переконаннями людини.

Формулювання цілей. Ідеї інклюзивного навчання, професіоналізації та якісної інтеграції осіб з особливими потребами у соціальне середовище в сучасних соціокультурних умовах дисонують із сформованими стереотипними уявленнями щодо цієї категорії людей. Основне завдання роботи теоретично концептуалізувати необхідність організації інклюзивного середовища в Україні, визначити еволюційну доцільність організації системи стосунків, які базуються на принциповому визнанні рівності усіх членів спільноти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтеграція у Європейський цивілізаційний простір для пересічних громадян України передбачає зміну усталених світоглядних уявлень. Філософської та соціально-психологічної ревізії потребують цінності, ідеологічні переконання, законодавчі та моральні норми, які регулювали взаємовідносини останні десятиліття. Центральною та основною ідеологічною тенденцією розвитку західної культури є визнання рівності кожного члена спільноти у своїх правах, можливостях, обов'язках у середовищі, яке приймає кожного та відкрите для діалогу різних та рівних людей. На рівні міжгрупових відносин зберігається розуміння усіма представниками спільноти, що усі її члени є різними, і це необхідно поважати і приймати. Проте мають і багато спільного та взаємо необхідного, що дозволяє повноцінно взаємодіяти між собою. Філософія інклюзивного суспільства базується на розумінні існування відмінностей між людьми, які у системі налагодженого взаємообміну, допомагають вирішувати проблеми, працювати над проектами, налагоджувати стосунки, будувати спільне майбутнє. У деяких ситуаціях, які ми розв'язуємо у повсякденному житті разом з іншими членами спільноти, гендерна, релігійна, національно-етнічна, професійна рольова позиція не впливають на їх позитивний розв'язок. Наприклад, людина, яка знаходиться у палаючому будинку, не розраховує на те, що її має врятувати

християнин чоловічої статі, який розмовляє російською мовою. У цей момент важливим є те, що той, хто витягне її з вогняного полону буде – рятувальником. Інклюзивне суспільство сконструйоване з того розрахунку, що кожен з нас має можливість бути корисним, виконуючи набір просоціальних ролей зберігаючи можливість реалізовувати і інші рольові позиції, які мають індивідуальне значення.

Проблеми, з якими стикнулася наша система освіти у напрямку організації спільного освітнього середовища, розв'язувалася європейськими та американськими дослідниками на початку 80-х років XX століття (*G.Tomas, 1997, R. Richardson, A. Wood, 1999*) [1.7,1.9]. Вони рухалися від «загального до конкретного», впроваджуючи інклюзивну освіту, яка не обмежується спільним навчанням пересічних дітей із дітьми з особливими потребами, у середовищі, яке було побудоване за інклюзивними принципами: визнання відмінностей усіх членів спільноти, усвідомлення необхідності співіснування, пошук властивостей, які об'єднують, а не роз'єднують. В західній науковій практиці зрушення щодо формування інклюзивного суспільства апіорі відбувалось не тільки в руслі інклюзії лише як навчання людей з особливими потребами, а, з огляду на специфіку конструкта західного суспільства, стосувалося, в першу чергу, всього соціуму. Поступ, що насамперед стосувався раси та статі реалізовувався в уніфікації прав та свобод, проте, незважаючи на нинішнє де-юре рівноправ'я усіх категорій людей, де-факто про абсолют соціальної справедливості («*social justice*») говорити ще не можна. (*Powell, J. A., 2012*) [1].

Інклюзивне суспільство помилко вважають середовищем ефективної адаптації лише осіб з особливими потребами. Це суспільство, яке є комфортним та безпечним для усіх членів незалежно від статі, національності, релігійної спрямованості, сексуальної орієнтації [8]. Принципи за якими воно функціонує дає можливість кожному члену спільноти бути включеним у систему соціальних зв'язків, виконуючи суспільно необхідні види діяльності та реалізувати власні потреби. Звичайно, найбільш пропрацьованим у практичному плані є проблема інклюзивного навчання осіб з особливими потребами, проте ця проблема стосується інших осіб, які мають проблеми соціальної адаптації. В Україні це в першу чергу стосується осіб у яких відбулася атрофія рольової гнучкості. **Пересічні люди звикли сприймати себе через призму того, ким їх хочуть бачити** і відштовхують інші вияви своєї індивідуальності, деяких з яких вони бояться, інші – викликають суспільний осуд. Деякі суспільні ролі є нав'язаними і ми зобов'язані їх виконувати, або, навпаки, заборонені на рівні групової моралі.

Рольове різноманіття є основою більш ефективної соціальної життєздатності. Для вирішення окремих проблем, навіть глобального суспільного характеру, може знадобитися людина, яка є носієм досить своєрідних особистісних ролей, які в стратифікаційно-диференційованому суспільстві просто не можуть з'явитися. Кожен член спільноти є носієм унікального досвіду та унікальних властивостей; їх суспільна необхідність залежить не від номенклатурного ставлення до окремих верст населення, які з'являються як спроба уніфікувати групу(и) осіб за певною ознакою, а від

ситуації в якій вони знаходяться. З найбільш трагічних сторінок нашої історії долі: кримських татар, євреїв під час Другої Світової Війни, ілюструється згубність соціальної поляризації для суспільного прогресу. Виявилось, що загинули та були розстріляні не лише «вороги народу», але й видатні інженери, художники, архітектори, військові, та ті, хто могли зробити значний вклад в розвиток того суспільства, яке їх знищило.

Радянська система освіти працювала за принципом сортування населення на групи за рівнем працездатності, що свого часу породило і спеціалізовані закриті школи для обдарованої молоді і школи для людей з особливими потребами. Як і перші – творчо обдаровані діти так і другі – діти з дефектами фізичного чи розумового розвитку, важко адаптувалися до соціального середовища, нерідко це призводило до необхідності постійної опіки такої категорії людей. Ставлення до людей з особливими потребами як категорії яка потребує нашої турботи та опіки базується на рольових очікуваннях, які висувуються по певного рольового типу «неповносправних». В нашій ментальній культурі люди з особливими потребами існують для підтримки загального позитивного самоставлення інших, які можуть виражати по відношенню до них певну опіку. Еволюційно-доцільний тип «нужденного» існує у нашому суспільстві з метою збагачення позитивного досвіду просоціальної поведінки на благо інших людей інших членів суспільства. Поступово сформувалася окрема стратегія рольової взаємодії з такими категоріями людей: взаємні очікування, що одні будуть просити, а інші – давати. Вони ж поступово породили законодавчо-етичне підґрунтя функціонування цілого ряду соціальних інститутів, які забезпечували симбіотичні зв'язки між суспільством та особами, які мають порушення розвитку. Таким чином люди з особливими потребами жили своїм особливим життям у середовищі, яке контактувало з іншим світом у вкрай обмежених ситуаціях. Більш трагічним є те, що більшість з них не бачать реальної можливості самостійно вирішувати життєві завдання, і ця проблема більшою мірою є психологічною ніж соціально-економічною. Рольова позиція «інваліда», якою на побутовому рівні позначають категорію людей, що не має змоги самостійно забезпечувати себе, унеможливорює бодай найменші спроби займатися професійною діяльністю та вести активний спосіб життя на рівні з іншими людьми. Етимологія слова пов'язана з означенням (не) придатності до чогось, відповідно до пострадянської номенклатури, це слово стосувалося людей не придатних до професійної діяльності та самостійного існування. Визначальним звичайно стало зовнішнє навішування безпорадності, яке позбавляло бодай найменшого внутрішнього бажання включатися у систему соціальних зв'язків на правах повноправного члена. Незважаючи на багатство рольових позицій, які можуть заповнити індивідуальну рольову матрицю, для такої категорії домінуючою залишається позиція неповносправності, яка накладає відбиток на інші соціальні репрезентації у політичній, соціально-економічній, гендерній, релігійній та інших сферах. У таких умовах залишається досить непросто впроваджувати освітні системи, які побудовані за принципом рівності прав і можливостей усіх членів спільноти. Соціальна роль

«інваліда» включає ряд експектацій, які пов'язані з пасивною споживацькою спрямованістю, очікуванням милостині та добродійної поведінки з боку інших. Таким чином формується відповідне споживацьке ставлення та очікування «милостині»; встановлюються стосунки, які позбавлені істинно суб'єктної взаємодії з оточуючим світом – внутрішньої спонтанності та здатності виходу за межі ситуації. Термінологічна розузгодженість наукового та правового означення людей з особливими потребами, також більшою мірою пов'язана з ментальними нашаруваннями у мові різноманітного ставлення до цієї категорії людей. Вживання у межах окремих концепцій, програм впровадження інклюзивного навчання, понять «інвалід», «неповносправний», «люди з особливими потребами» або «з обмеженими можливостями» відображає специфічне ставлення до цієї категорії людей, яке може не відповідати загальній європейській позиції щодо цього явища.

Спроби впровадити інклюзивне навчання стикалися з тим, що більшість з пересічних громадян, які мають різний ступінь зацікавленості проблемою, не уявляють можливості спільного співіснування людей з особливими потребами з іншими людьми. Більшість пересічних громадян з обережністю ставляться до осіб з особливими потребами, оскільки ідея їх інтеграції у всі сфери життєдіяльності стала на повісті дня сучасного суспільства останні роки. Обережність до усього нового є природньою реакцією колективної свідомості, яка не виробила ефективних поведінкових та когнітивних моделей сприймання людей, які донедавна не претендували на суспільне визнання їх рівності у правах та можливостях. Загалом донедавна існувала специфічна суб-культура осіб з обмеженими можливостями, у якій по-особливому репрезентовані соціально-психологічні явища (специфікація навчання, мистецької діяльності, спорту, професійної зайнятості). Щодо останнього донедавна створювалися спеціальні підприємства, які забезпечували роботою осіб з вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату, які функціонують до цього часу. Питання працевлаштування осіб з особливими потребами у середовищі повносправних людей лише у останні роки стало предметом справжньої наукової зацікавленості, яка ініційована аж ніяк не гуманістичними міркуваннями державних високопосадовців. Максимально інтегрувати осіб з особливими потребами у соціальне середовище – означає дати їм можливість мінімально, проте самостійно себе забезпечувати. З економічної точки зору це набагато вигідніше ніж утримувати цілу низку спеціалізованих закладів та тих, хто у них перебуває. Гуманістична громадська позиція повинна підкріплюватися ресурсними можливостями суспільства її реалізувати у інакшому випадку ми будемо мати справу з нормативами які існуватимуть лише на папері.

Практика та суспільний розвиток країн західної Європи свідчить про те, що ідея інклюзивного навчання та подальшої інтеграції осіб з особливими потребами має право на існування. Основні видимі переваги полягають у відсутності необхідності створювати альтер-суспільство з усіма необхідними ключовими інституціями. Сучасні науково-технічні засоби створюють додаткові можливості для людей, які мають певні труднощі у реалізації базових потреб. У контексті цього цінним є трансгуманістичне ставлення до прогресу та

використання його продуктів для підвищення якості життя (Кириченко В.В., Дончев Ф.А., 2015) [1]. Прогрес зумовив у деякій мірі зміну ставлення до осіб з порушеннями фізичного чи психічного розвитку як до людей які мають специфічні потреби або по особливому їх реалізують. Мережева комунікація, засоби пересування, винаходи у протезуванні та багато іншого дозволяють людям з особливими потребами жити повноцінним життям: налагоджувати соціальні зв'язки, самостійно себе обслуговувати, заробляти кошти на життя, заводити сім'ю, займатися публічною діяльністю.

Висновки. Основні висновки роботи полягають у теоретичній концептуалізації необхідності організації інклюзивного суспільства, яке передусє появі часткових репрезентацій цієї системи соціальних відносин – освітньої інклюзії, релігійної, міжнаціональної, класової, професійної. Зміна суспільних уявлень сприятиме ефективній освітній адаптації різноманітних за соціально-рольовим складом людей, що дасть можливість зменшити кількість спеціалізованих навчальних закладів, професійній адаптації, що створить можливість для часткової чи повної професійної зайнятості населення. У інклюзивному середовищі можливо нівелювати причини протистояння між різними за соціальним складом групами та налагоджувати стосунки на правах повноправних учасників.

Список використаних джерел

1. Кириченко В.В. Соціальний філогенез у призмі наукових ідей трансгуманізму / В.В. Кириченко, Ф.А. Дончев // Парадигма пізнання: гуманітарні питання, 2015 – №8 (11). – С.100-109.
2. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история / Борис Федорович Поршнев. – М. : «Наука», 1979 – 232 с.
3. Сорокін П.А. Система социологии / Питирим Александрович Сорокин. – М.: Астрель, 2008. – 1003 с.
4. Börsch-Supan A., Litwin H., Myck M., Weber G. Ageing in Europe – Supporting Policies for an Inclusive Society / Axel Börsch-Supan Thorsten Kneip Howard Litwin Michal Myck Guglielmo Weber. – Berlin/Boston – Walter de Gruyter GmbH & Co KG. – 392 p.
5. Mittler, P. Working towards inclusive education: Social contexts / Peter Mittler. – Routledge, 2012. – 222 p.
6. Powell, J. A. Racing to justice: Transforming our conceptions of self and other to build an inclusive society / John Anthony Powell. – Indiana University Press, 2012. – 301 p.
7. Richardson R., Wood A. Inclusive Schools, Inclusive Society: race and identity on the agenda / Robin Richardson, Angela Wood. – London : Trentham book, 1999 – 87 p.
8. Sekret, I., & Feiner, F. The Vision of the Inclusive Society–Is it Possible to Realise / Iryna Sekret, Franz Feiner. – Jugend in ihrer Vielfalt–ihre Werte, ihre Perspektiven. Ergebnisse einer Studie der KPH Graz zu Erlebens-und Befindenswelten Jugendlicher, Graz, 2013. – pp. 177-183.
9. Tomas G. Inclusive schools for an inclusive society / Gary Tomas // British Journal of Special. Education Volume (24). – N. 3 – (September 1997) – Pp.103-107.

REFERENCES

1. Kirichenko V.V. Sotsialniy filogenez u prizmi naukovih Idey transgumanizmu / V.V. Kirichenko, F.A. Donchev // Paradigma plznannya: humanitarni pitannya, 2015 – #8 (11). – S.100-109. [in Ukrainian]
2. Porshnev B.F. Sotsialnaya psihologiya i istoriya / Boris Fedorovich Porshnev. – M. : «Nauka», 1979 – 232 s. [in Russian]

3. Sorokin P.A. Sistema sotsiologii / Pitirim Aleksandrovich Sorokin. – M.: Astrel, 2008. – 1003 s. [in Russian]
4. Börsch-Supan A., Litwin H., Myck M., Weber G. Ageing in Europe – Supporting Policies for an Inclusive Society / Axel Börsch-Supan Thorsten Kneip Howard Litwin Michal Myck Guglielmo Weber. – Berlin/Boston – Walter de Gruyter GmbH & Co KG. – 392 p. [in English]
5. Mittler, P. Working towards inclusive education: Social contexts / Peter Mittler. – Routledge, 2012. – 222 p. [in English]
6. Powell, J. A. Racing to justice: Transforming our conceptions of self and other to build an inclusive society / John Anthony Powell. – Indiana University Press, 2012. – 301 p. [in English]
7. Richardson R., Wood A. Inclusive Schools, Inclusive Society: race and identity on the agenda / Robin Richardson, Angela Wood. – London : Trentham book, 1999 – 87 p. [in English]
8. Sekret, I., & Feiner, F. The Vision of the Inclusive Society–Is it Possible to Realise / Iryna Sekret, Franz Feiner. – Jugend in ihrer Vielfalt–ihre Werte, ihre Perspektiven. Ergebnisse einer Studie der KPH Graz zu Erlebens-und Befindenswelten Jugendlicher, Graz, 2013. – pp. 177-183. [in English]
9. Tomas G. Inclusive schools for an inclusive society / Gary Tomas // British Journal of Special. Education Volume (24). – N. 3 – (September 1997) – Pp.103-107. [in English]